

The functioning of miners' phraseology in Eastern-Slobozhanian subdialects and ethnocultural connotation expressions are issued in the article. The classification of phraseological units due to their semantics was set defined. The linguistic bases of the research were real phraseological units of Eastern-Slobozhanian subdialects. There were involved different phraseological sources.

Keywords: Eastern-Slobozhanian subdialects, areal phraseology, phraseological unit, miners' phraseology, semantic meaning.

Надійшла до редакції 27 вересня 2012 року.

Майя Кірлаш

УДК 811. 161. 2: 669. 02/09

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОДИНИЦЬ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ НА ПОЗНАЧЕННЯ МЕТАЛУРГІЙНОГО ПРОЦЕСУ

Розглянуто семантичну структуру слова; визначено корпус лексичних одиниць української мови на позначення металургійного процесу; проаналізовано семантичні особливості лексичних одиниць, що утворюють лексико-семантичну групу на позначення металургійного процесу.

Ключові слова: лексико-семантична група, семема, сема.

Сучасні лінгвістичні дослідження спрямовані на вивчення мови як єдності закономірно розташованих і взаємодіючих її частин. Підхід до мови як до системи дозволяє наблизитися до виявлення складних та різноманітних зв'язків і відношень, у яких знаходяться слова будь-якої мови, утворюючи цілісну, лише їй одній притаманну лексико-семантичну систему [Уфимцева 1962: 63]. Якщо системність фонологічного і граматичного рівнів у мовознавців не викликає сумнівів, то щодо системності лексики їхні погляди не завжди збігаються. Складність вивчення лексико-семантичної системи зумовлена багатовимірністю її структури, неоднорідністю її одиниць та насамперед відкритістю для постійного поповнення новими одиницями [Кочерган 2008: 262], і тому є постійним об'єктом аналізу в наукових працях дослідників. Зважаючи на те, що мова є відкритою динамічною гетерогенною матеріальною функціональною системою [Кочерган 2008: 211], кількість робіт, присвячених дослідженню її структурних елементів постійно зростає.

Вагомий внесок у теорію системності лексики зробили Ф. де Соссюр, І.О. Бодуен де Куртене, О.О. Потебня, М.М. Покровський, Г. Остгоф, К. Мейр, Г. Іпсен, В. Порціг, В.В. Виноградов, О.І. Смирницький. У подальшому дослідженню особливостей системної організації лексики присвячені роботи таких вчених як: Л.В. Васильєва, Д.Ю. Апресяна, Ю.М. Караулова, В.І. Кодухова, М.П. Кочергана, В.В. Левицького, Д.М. Шмельова.

Сучасні розвідки спрямовані на вивчення не лише значення окремо взятого слова, але й значення інших семантично пов'язаних із ним слів. Для дослідження змістового аспекту значеннєвих одиниць мови найефективнішим є компонентний аналіз. Успішно застосований для опису термінів спорідненості, фонологічного та граматичного матеріалу, методика якого використовується в сучасних дослідженнях для семантичного аналізу лексики, яка менш структурована [Кузнецов 1971: 257], а саме – мовних одиниць різних галузей науки і техніки [Ляшук 2008; Брагіна 1988; Григор'єва 1989]. Спроби з'ясувати семантичну структуру лексем на позначення понять металургійної галузі знайшли місце у роботах Н. Ктитарової, Н. Стаховської, В. Плєскач, Я. Зубрицької. Проте ще не проводився комплексний аналіз семантичних відношень металургійної лексики як реєстрових словникових одиниць української мови, що і зумовлює **актуальність** обраної теми.

Мета статті – дослідити внутрішню структуру одиниць лексико-семантичної групи (далі ЛСГ) професійної лексики на позначення металургійного процесу. Для досягнення окресленої мети визначено такі **завдання**: 1) визначити корпус лексичних одиниць української мови на позначення процесу металургійної сфери; 2) на основі словникових дефініцій проаналізувати семантичні особливості лексичних одиниць, що утворюють ЛСГ на позначення металургійного процесу.

Матеріалом дослідження є 187 реєстрових словникових одиниць української мови на позначення металургійного процесу, відібрані методом суцільної вибірки із друкованих і електронних видань тлумачних словників української мови.

Слово як одиниця лексичної системи має форму і значення. Форма слова маніфестує визначений зміст – лексичне значення мовної одиниці. Саме лексичне значення мовної одиниці реалізує поняття об'єктивної дійсності засобами мовної системи. Лексема як основна одиниця лексичного рівня мови виступає зовнішнім відображенням слова. Внутрішня ж сторона слова представлена семемою, що є мінімальною одиницею лексичної семантики. Таким чином, слово має комбінаторний характер: лексема складається з морфем, а семема – із семантичних компонентів. Комбінаторність мовних одиниць є фундаментальною основою будь-якої парадигми. Сучасні лексикологічні дослідження зосереджені на вивченні структури лексичної одиниці із застосуванням методу семантичного аналізу слів на основі виокремлення компонентів їх значення і сприяють розумінню комбінаторності лексичного значення. Щоправда, наявність різних підходів до розуміння компонентів значення слів викликає багато суперечливих питань. Проте, останнім часом найуживанішим на

позначення компонента значення слова є термін *сема*. Наявність спільних сем, їх повторюваність в семемах різних мовних одиниць уможливило розгляд відповідних слів на парадигматичному рівні.

Структура лексичного значення слова має декілька аспектів: понятійний, емпіричний та конотативний. У дослідженні ми розглядаємо семну структуру слова в межах понятійного аспекту, оскільки зв'язок слова з поняттям є основним чинником його лексичного значення. Семи, з яких складається зміст лексичного значення слів, відповідають ознакам відповідних понять, які, в свою чергу, відображають явища реальної дійсності. Зауважимо, що існує ціла низка класифікацій сем.

Найбільш простим та універсальним є підхід, який пропонує розгляд структури лексичних значень як єдність граматичних, лексико-граматичних, категоріально-лексичних, диференційних та потенціальних сем, пов'язаних відношенням уточнення.

Окрім вищезазначених компонентів, зміст лексичного значення слів може мати у своєму складі семи емоційно-оцінювального та стилістичного характеру [Кузнецова 1982: 34]. Найдетальніша типологія сем запропонована у працях Л.М. Васильєва та І.А. Стерніна (зувальні та оказальні, системні та особистісні, диз'юнктивні та інваріантні, інтегративні та диференційні, сильні та слабкі, постійні та ймовірні) [Стернин 1979: 56-70]. Загально визнано, що семна структура будь-якого слова побудована за принципом ієрархії, тобто семи – нерівноправні.

Дослідження внутрішньої будови одиниць української мови, маркованих як металургійні та тих, що використовуються на позначення понять металургійної промисловості, дозволило виокремити 187 слів та словосполучень, що увійшли до лексико-семантичної групи на позначення сукупності послідовних дій спрямованих на виробництво металу та його первинну обробку.

Серед одиниць досліджуваної ЛСГ особливе місце посідають спеціально-термінологічні слова, що наводяться у лексикографічних джерелах без стилістичного позначення [ВТСУМ 2007: 6 (VI)]. Сфера їхнього вживання, тобто належність до металургійної галузі, розкривається у тлумаченні цих слів семантичними компонентами *'метал'*, *'металургійний'*, *'металургія'*. Наприклад, значення лексичної одиниці *пірометалургія* розкривається шістьма компонентами, один із яких *'металургійний'* характеризує лексему, як ту що входить до словникового складу металургійної лексики. Якщо структура значення одиниці не має у своєму складі сем, які чітко окреслюють сферу його уживання, то таке слово маркується як *металургійне*. Наприклад, одиниця *відпуск*, зміст якої розкривається семами *'термічний'*, *'обробка'*, *'сталь'*, *'зменшення'*, *'крихкість'*, маркована як *металургійне*. Лексичні одиниці, що вживаються в близькому значенні в кількох галузях позначаються *спеціальні*. Наприклад, значення двокомпонентної лексеми *шихтування*, маркованої як *спеціальне*, розкривається семами *'готувати'*, *'шихта'*.

Серед мовних одиниць досліджуваної ЛСГ є загально-технічні одиниці, марковані як *технічні*. Наприклад, сема *'виріб'* одинадятикомпонентної лексеми *волочіння* не конкретизує галузь виробництва, в якій може функціонувати одиниця *волочіння* і сприяє широкому її застосуванню у будь-якій сфері, тому є загальнотехнічною.

У ході аналізу з'ясовано, що внутрішня структура 187 одиниць ЛСГ на позначення металургійного процесу розкривається 467 семантичними компонентами. Значна кількість диференційних компонентів вказує на неоднорідність сем за ступенем узагальнення. До ЛСГ увійшли лексичні одиниці з наступними інтергративними семами: *'дія'* (125), *'процес'* (26), *'реакція'* (9), *'зміна'* (7), *'перехід'* (6), *'метод'* (6), *'спосіб'* (5), *'взаємодія'* (3), *'галузь'* (3), *'аналіз'* (3), *'виробництво'* (1), *'цикл'* (1). Вагомими семами є *'метал'* (35), *'сталь'* (11), *'чавун'* (8), *'плавлення'* (11), *'розплавляти'* (10), *'виробляти'* (10), *'наносити'* (10), *'поверхня'* (11), *'обробка'* (8), *'нагрівати'* (7), *'високий'* (7), *'температура'* (7). Семантична структура лексичних одиниць ЛСГ різниться від двокомпонентної структури мінімально до п'ятнадцятикомпонентної структурної організації, серед яких найбільше шести (14), п'яти (10), восьми (8) компонентних лексичних одиниць.

Аналіз семантичної структури досліджуваних лексичних одиниць показав, що 35 із них характеризуються односемною структурою і є однозначними, що підтверджує думку про те, що внутрішня будова цих термінів збігається з поняттями галузі і сприяє точному розумінню науково-технічних понять. Наприклад, односемна лексична одиниця *наклеп металів і сплавів* має у своїй будові десять сем, які фіксуються в одній семемі *'зміна'*, *'структура'*, *'властивість'*, *'метал'*, *'сплав'*, *'спричиняти'*, *'пластична деформація'*, *'різання'*, *'волочіння'*, *'прокатка'*. Водночас внутрішня структура восьми одиниць ЛСГ таких, як: *офлюсування*, *шлакування*, *спікання*, *феритизація*, *амальгамація*, *цементация*, *оплавлення та розгін* розкривається двома семемами в межах досліджуваної групи. Наприклад, зміст лексичної одиниці *амальгамація* розкривається двома семемами. До складу першої семемі входить чотири компоненти: *'покривати'*, *'метал'*, *'скло'*, *'амальгама'*. Сема *'скло'* надає можливість уживати слово *амальгамація* не тільки у металургійній сфері, а й в галузях діяльності людини, що мають справу з виготовленням та обробкою скла. Друга семема лексичної одиниці *амальгамація* десятикомпонентна, до її складу входять семантичні компоненти: *'добувати'*, *'благородний'*, *'метал'*, *'тонкий'*, *'подрібнений'*, *'руда'*, *'пісок'*, *'змочувати'*, *'поверхня'*, *'ртуть'*. Таким чином, збільшення кількості семантичних компонентів структури другої семемі одиниці *амальгамація* призвело до звуження сфери вживання досліджуваного слова. Наведений приклад свідчить про наявність полісемії, яка утруднює розуміння терміна та є небажаним явищем у термінології.

Окреме місце у системі ЛСГ посідають слова, структура лексичного значення яких є односемною, проте має два відтінки, котрі відокремлюються один від одного похилими рисками: *завалювання*, *розливання*, *грудкоутворення*, *модифікування*, *розкиснення*, *відновлення*, *флотація*, *ректифікація*, *форсування*.

Наприклад, одиниця української мови **профілювання** у своїй внутрішній будові має компоненти 'надавати', 'правильний', 'потрібний', 'профіль' 'що-небудь' до знаку похилих рисок та семи 'надавати', 'певний', 'форма', 'деталь', 'листовий', 'штабовий', 'метал', 'повздожній', 'згинання', 'валки' після знаку похилих рисок. Структура лексеми **профілювання**, що знаходиться після знаку похилих рисок має у своєму складі на п'ять компонентів більше. Ці компоненти уточнюють предмет, на який направлено дію семою 'деталь', матеріал, з якого цей предмет виготовлений компонентами 'листовий', 'штабовий', 'метал' та спосіб виконання дії семантичним компонентом 'валки'. Тобто, значення одиниці **профілювання**, що розкривається семами після знаку похилих рисок є вужчим.

Специфічною рисою досліджуваного лексичного матеріалу є те, що одиниці мови такі як **офлюсування**, **фракціонування**, **зминання**, **оклюдування**, **титрування** мають також два відтінки значення, але відокремлюються крапкою з комою. Наприклад, значення лексеми **офлюсування** розкривається семами 'додавати', 'флюс', 'прискорити', 'спікання', 'грудка', 'дрібнозернистий', 'пилюватий' 'руда' та відтінком значення, що розкривається компонентами 'прискорити', 'утворення', 'шлак', 'доменна піч', 'додавати', 'флюс'. Таким чином, компоненти 'шлак', 'доменна піч' лексеми **офлюсування** після знаку крапка з комою вказують на те, що досліджувана одиниця входить до складу мовних одиниць сфери металургії, пов'язаних з доменним виробництвом.

Отже, у результаті суцільної вибірки із друкованих і електронних видань тлумачних словників української мови було визначено корпус лексичних одиниць української мови на позначення процесу металургійної сфери, що становить 187 реєстрових словникових одиниць. Семний аналіз одиниць, які утворюють ЛСГ на позначення металургійного процесу, показав, що внутрішня структура є багатокомпонентною (від двокомпонентної структури мінімально до п'ятнадцятикомпонентної структурної організації). Збільшення компонентів структури значення лексичної одиниці призводить до звуження сфери його вживання та свідчить про динамічні зрушення у системі металургійної лексики. Словниковий склад є найбільш чутливим до всіх зовнішніх факторів впливу, на ньому активно відображається дія внутрішніх законів розвитку мови. Саме лексико-семантичний рівень найвиразніше відображає мовну еволюцію.

Перспективним постає дослідження лексико-семантичних підсистем, що утворюють лексико-семантичне поле як сукупність лексичних одиниць металургійної термінології.

Література

Брагина 1988: Брагина, Е.Р. Структурно-компонентный анализ терминов кибернетики в английском языке в сопоставлении с украинским и русским [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.15 / Отв. ред. В. Н. Ярцева. – М. : Наука, 1988. – С. 32-37.

ВТС СУМ 2007: Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / Уклад. і гол. ред. В. Т. Бусел. – Київ-Ірпінь : ВТФ «Перун», 2007. – 1736 с.

Григорьева 1989: Григорьева, О.А. Семантическая структура терминов коррозии и защиты металлов в современном русском языке [Текст] : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.02 / Київськ. нац. ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1989. – 18 с.

Кочерган 2008: Кочерган, М.П. Загальне мовознавство [Текст] / М. П. Кочерган. – К., 2008. – 464 с.

Кузнецов 1971: Кузнецов, А.М. О применении метода компонентного анализа в лексике [Текст] / А. М. Кузнецов // Синхронносопоставительный анализ языков различных систем. – М. : Наука, 1971. – С. 257-269.

Кузнецова 1982: Кузнецова, Э.В. Лексикология русского языка [Текст] / Э. В. Кузнецов. – М. : Высшая школа, 1982. – 152 с.

Ляшук 2008: Ляшук, А.М. Семантична структура лексики на позначення понять права української та англійської мов [Текст] / А. М. Ляшук. – Кіровоград, 2008. – 223 с.

Стернин 1979: Стернин, И.А. Лексическое значение слова в речи [Текст] / И. А. Стернин. – Воронеж : Изд-во Воронежск. гос. ун-та, 1979. – 158 с.

Уфимцева 1962: Уфимцева, А.А. Опыт изучения лексики как системы (на материале английского языка) [Текст] / А. А. Уфимцева. – М., 1962. – 194 с.

Рассмотрено семантическую структуру слова; определено корпус лексических единиц украинского языка для обозначения металлургического процесса; проанализировано семантические особенности лексических единиц, которые образуют лексико-семантическую группу для обозначения металлургического процесса.

Ключевые слова: лексико-семантическая группа, семема, сема, корпус.

Semantic structure of word has been examined. A corpus of Ukrainian lexical units denoting steelmaking process has been determined. Semantic peculiarities of the lexical units formed lexical-semantic group of steelmaking process have been analyzed.

Keywords: lexical-semantic group, sememe, sememe.

Надійшла до редакції 27 вересня 2012 року.